

Az ontológiai ugráson innen és túl – az idős Lukács egy lehetséges (militáns) olvasata

Szentistványi István
MA, független kutató,
szentistvanyi@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.1.8>

Az ezredfordulót követő Lukács-recepció (továbbra is) erősen megosztott, de abban majdnem egységes, hogy az időskori munkásságot rendkívül kritikusan ítéli meg. A dolgozat ahhoz a megközelítéshez kapcsolódik, amelyik Lukács életművét nagyjából egységesnek látja, így az időskori művek egy részét is izgalmasnak (és aktuálisnak) tekinti. Ezen írások közül a(z úgynevezett) *Demokrácia-brosúrát* emelem ki, amelyet egyenesen Lukács időskori főművének tekintem. Mivel a megírás idejében nem fejthette ki hatását, ezért érdemes inkább egyfajta kontrafaktuális olvasatát adni: mi lett volna, ha az írás keletkezése idején a nyilvános közbeszéd érdemi részévé válhatott volna? A dolgozat utolsó egységében emellett érvelek, hogy a konszenzuálisan elfogadott *tertium datur* megközelítés nem következik az időskori Lukács munkásságából, illetve a *Demokrácia-brosúra* (szerkezete) sem támasztja ezt alá. Sokkal inkább jellemzi az a dichotóm szerkezet, amely a tőke-logika uralma és annak meghaladása között teremt kibékíthetetlen ellentétet.

Kulcsszavak: időskori Lukács, kritikai társadalomontológia, kontrafaktuális olvasat, posztleninizmus, tőke-logika, *tertium non datur*

Still on This Side of the „Ontological Leap” – a Militant and Counterfactual Reading of the Elderly Lukács

The post-millennium interpretation of Lukács continues to be strongly divided, but they seem to be almost in total accordance with judging the latter part of the oeuvre rather critically. The present paper belongs to the tradition that sees his political philosophy to be continuous throughout and in unity with itself. In the center is the brochure called *The Process of Democratization*, which I consider to be Lukács's masterpiece from his latter phase. Since it could not exert its influence at the time of writing, it is more appropriate to give a kind of counterfactual reading thereof: what would have happened if, at the time of its creation, it could have become an integral part of the public discourse? In the last section of the paper, I argue that the consensually accepted *tertium datur* approach does not follow from Lukács' oeuvre and it is not supported by the *Democracy-brochure*, either. Rather, it is characterized by the dichotomous structure that creates an irreconcilable opposition between the rule of the logic of capital and the possible transcending of this very logic. Staying faithful to the idea he had committed himself for life during the winter of 1918–19.

Keywords: late phase writings of Lukács, critical social ontology, counterfactual reading, post-Leninism, the logic of capital, *tertium non datur*

„Ingmar Bergmannal és senki mással,
Brigitte Bardot-val, Illyés Gyulával
éghet csak együtt a szívem,
Lukács György és más semmi sem.”
(Bereményi Géza – Cseh Tamás)

(1)

Az ezredfordulón két homlokegyenest eltérő értelmezés egyszerre forgott a köztudatban Lukács megítélése (és hatástörténete) kapcsán. Az egyik pozitív és leginkább Slavoj Žižek nevéhez köthető, a másik kifejezetten negatív – utóbbit Vajda Mihály fogalmazta meg a legmarkánsabban. A kettő között helyezkedik el az, amelyik a leginkább elterjedt (nevezzük *vegyes megítélésnek*) és számos lehetséges példa közül itt Tamás Gáspár Miklósról fogok hivatkozni.

Negyedszázada (valamiféle Lenin-revízióval párhuzamosan) bizonyos körökben újra téma lett Lukács, illetve főműve, a *Történelem és osztálytudat*. Ez köszönhető volt az 1996-ban németül (majd 2000-ben angolul is) megjelent (korábban elveszettnek hitt) tanulmányának is, amelyben még lendületesen védi könyvének koncepcióját a korabeli kritikákkal szemben.¹ Hogy miben látták ekkor a már rég elavultnak hitt munka jelentőségét, azt talán Žižek fogalmazta meg a legpontosabban egy Leninről szóló szövegében. Mégpedig éppen Lukács *leninizmusa* az, ami vonzóvá teszi, mivel egyszerre tudja játékba hozni az áruféltis és az eldologiasodás (a 20. századra nagyrészt Lukács által leporolt és reaktivált) marxi kategóriáit és a Párt, valamint a forradalmi stratégia lenini koncepcióját.² A Hvosztizmus-tanulmány angol fordításához ő írta az utószót, amelynek végén konkrét javaslatot is tesz, hogy miként kellene újraolvasnunk a korabeli Lukács-szöveget – innen az ezredfordulóról, megannyi (történelmi és személyes) Thermidor után.

Érdemes röviden felidézni, hogy miként jut el Žižek Lukács aktualitásához. Rögtön az elején leszögezi,³ hogy a könyv a marxizmus kevés autentikus *eseményeinek* egyike. De vajon miért? Itt nem arra gondol, hogy a könyv a nyugati marxizmus megalapozó szövege is egyben, hanem arra, hogy (egyúttal) *mélyen leninista* is, ami például a Frankfurter Iskoláról természetesen nem mondható el. Žižek Badiou-hoz kapcsolódik, aki szerint (bizonyos értelemben) törvényszerűnek kell tekinteni a ther-

1 Köztudomású, hogy később épp ő maga lett korai munkáinak legélesebb kritikusa – lásd az 1968-as Luchterhand-kiadáshoz készült visszatekintő irományát (magyarul: „Marxista fejlődésem: 1918–1930”, lásd Lukács 1971, 695–735).

2 „And the achievement of Georg Lukacs’ *History and Class Consciousness* is that it is one of the few works which succeed in *bringing these two dimensions together*: on the one hand, the topic of commodity fetishism and reification; on the other hand, the topic of the party and revolutionary strategy – the reason why this book is profoundly Leninist.” (Žižek 2001 – Saját kiemelés.)

3 Žižek 2000b, 151–83.

midori szakaszokat (így a leninizusból sztálinizmusba való átfordulást is), de ebből nem következik, hogy magának a forradalmi eseménynek (itt 1917-nek) a felbecsülhetetlen emancipatorikus potenciálját megkérdőjelezzük. Ezzel összefüggésben hangsúlyozza, hogy a forradalmi politizálás nem a (többségi?) *véleményen* alapszik, hanem az *igazságon*.⁴ Amikor azt javasolja, hogy fordítva tegyük meg az utat (jelképesen *A felvilágosodás dialektikájától a Történelem és osztálytudatig*), akkor arra gondol, hogy meg kell próbálni megismételni az *eseményt* az új kondíciók közepette (is). Žižek szerint erre tanít ma Lukács akkori elkötelezettsége: hogy felismerjük az adekvát cselekvési formát itt és most.

Ugyanekkor Vajda Mihály egy elhíresült tanulmányában a következő (igen markáns) kijelentést teszi:⁵ „Lukács György nem létezik filozófusként”. Vajda szerint Lukács „kiérdemelte a felejtést”. Tanulmányát ezekkel a szavakkal zárja: „*Az esztétikum sajátossága* éppen az esztétikum sajátosságát szüntette meg, a modern embert a maga marxista-kommunista komolyságával éppen attól a területtől akarta megfosztani, amelyen valóban alkotó, valóban emberi lehet, elvette tőle a játék jogát. Ezért nem létezik már Lukács György filozófusként.”⁶ A fentiekkel szemben a leginkább kanonizálódott álláspont úgy foglalható össze, hogy Lukács korai politikai filozófiája (középpontban az Eldologiasodás-tanulmánnyal) kivételes teljesítmény – még akkor is, ha mára nagyrészt idejétmülttá vált, a későbbi életműve viszont nem sokat ér. Tamás Gáspár Miklós ezt így fogalmazta meg (2021-ben): „Két év múlva lesz a *Történelem és osztálytudat*nak, Lukács *utolsó autentikus könyvének* a centenáriuma. Utána még majdnem fél évszázadot élt. Azóta is eltelt fél évszázad.”⁷

Egyértelműen *affirmatív* viszonyt a jelenkori hazai recepciótörténetben leginkább az Eszmélet-kör enged meg magának Lukáccsal kapcsolatban – ráadásul az idős Lukácsra is többnyire kiterjesztve ezt. Tütő László és Krausz Tamás fontos tanulmányait⁸ említem példaképpen. Krausz a 2010-es Lukács-kötet előszavában egyenesen így fogalmaz: „Ha e kötet csak kis lépéssel is közelebb visz annak megértéséhez, hogy Lukács nem a múlt, hanem a jelen, sőt még inkább a jövő filozófusa, teoretikusa, már elértük célunkat.”⁹ A kérdés az, hogy mindezek tükrében mit üzen Lukács életművének (és személyiségének) integritása a 21. századi olvasónak.¹⁰

4 Fontos kötet a témában a Žižek által is szerkesztett *Lenin Reloaded*, amelynek Badiou jegyzi a nyitótanulmányát (Badiou 2007, 7–17).

5 Vajda 2001, 14–25.

6 Vajda 2001, 23. Fehér M. István és Hévízi Ottó tanulmányai a fentiekre adott válaszként is értelmezhetőek, lásd: Fehér 2005; Hévízi 2010, 135–48.

7 Tamás 2021a.

8 Tütő 2010; Krausz 2018.

9 Krausz 2010, 13.

10 Bernie Taft 1971-ben (Lukács halála után) publikálta azt a beszélgetést, amelyet 1968. október 3-án rögzített a filozófussal (Taft 1971, 44–49). A beszélgetés végén megjegyzi, hogy „Őn meglehetősen pesszimistának tűnik”, mire Lukács ezt válaszolja: „Nem, optimista vagyok a 21. századot illetően.”

(2)

Lukács (politikai-filozófiai) életművét a maga *egységében* próbálom vizsgálni, ahogyan ő is látni (és láttatni) szeretne volna Marxot és Lenint egyaránt (az más kérdés, hogy talán mindhárom esetben ugyanilyen jogos lehet a kontinuitás-diszkontinuitás vita is). Így ez a relatíve homogén időszak az 1918–19-es évektől a hatvanas évek végéig (1967–1969) tart, már ami a konkrét szövegeket illeti, tehát nagyjából 50 évet tesz ki.¹¹

Jelen dolgozatban az időskori Lukáccsal foglalkozom, azon belül is a '67–69-es időszakokkal és főleg a *Demokrácia-brosúrájának* nevezett esszéjével, amely nem kapott túl nagy figyelmet (megkésett megjelenésekor, de azóta sem).¹² Értelmezésemben ez Lukács *időskori főműve* – egyúttal a tényleges *politikai testamentuma* is.¹³ De miért pont ez? Az állítás érdemi magyarázatra szorul, hiszen legtöbbször nem is számolnak vele, mint *komoly művel*, illetve kifejezetten elhibázottnak, *csalódást keltőnek* tekintik azt.¹⁴ Az állítás (miszerint ez Lukács időskori főműve) részben a könyv jellegéből (ha tetszik, műfajából) következik és ezzel összefüggésben potenciális olvasótáborához kapcsolódik. Holott épp a könyv műfajának megítélése volt igencsak problematikus, Lukács sem érezte igazán sikerültnek.¹⁵ Ötven év távlatából visszatekintve épp az akkor felmerült fogyatékoságai lehettek volna a könyv fő erényei (ha idejében megjelenhet) – ezt alább részletesebben tárgyalom.

Az *Ontológia* előszavában Eörsi István idézi Lukácsot („igazi életművem hetvenéves koromban kezdtem írni”), illetve azt írja, hogy az időskori nagy tervek „azt a meggyőződést sugározzák, hogy a szerző igazi tehetsége a rendszerező összegzésben bontakozhat ki a legteljesebben”.¹⁶ Az utókor (és a recepciótörténet) ezt ma már másképp látja. De nem is biztos, hogy a 60-as években a rendszerezésre lett volna a legnagyobb szükség. Párhuzamként gondolhatunk az idős Arany erőfeszítéseire az epikus költészet terén. A '68-as tanulmányt épp a *grandiózus kudarc* tükrében érdemes újraolvasni, az esztétika–etika–ontológia hármas árnyé-

11 Ami persze nem zárja ki, hogy azt az ezt megelőző időszakokkal (az 1910-es évekkel) is egységesnek tekintsük, miként azt Hévízi Ottó és Tamás Gáspár Miklós teszi: Hévízi 2010, Tamás 2023.

12 Lukács 1988.

13 Manapság a '71-es hangfelvételt illetik ezzel a megnevezéssel, de nem vagyok benne biztos, hogy ezt érdemes autentikus Lukács-szövegnek (pláne politikai végrendeletnek) tekinteni, és különösképpen tűnik, hogy Mészáros István könyvében ilyen hangsúlyos szerepet kapott: Mészáros 2009, 200–216.

14 Leggyakrabban Heller Ágnes szokás idézni, aki az ezredfordulón az alábbi módon emlékszik vissza (Heller – Kőbányai 2004, 284): „Elmondtuk Lukácsnak, hogy mi történt. Ő helyeselte a tiltakozást, megkaptuk erkölcsi támogatását. Azt mondta, majd ír ezzel kapcsolatban valamit. Írt is egy tiltakozó levelet Kádárnak vagy Aczélnek. Írt azután egy tanulmányfélélt is – ő *Demokrácia-brosúrájának* nevezte –, amely borzalmasra sikerült. Elméleti összefoglalásnak szánta, benne foglaltatott a csehszlovák intervenció elítélése. Nagyon gyenge tanulmány volt, de a pártnak még így is túl erős: nem engedték kiadni, zárt anyagként körözték a párton belül.”

15 Mészáros 2009, 200: „Miatán újraolvastam Demokratizálódás-esszéjét – amelyet a pártvezetőség elítélt, és húsz éven át lakat alatt tartott, mint ami »politikailag káros« – komoly kétségei támadtak írásával kapcsolatban. Azt írta egyik levelében német kiadójának, hogy »brosúrájának túl tudományos, tudományos tanulmánynak túlságosan brosúraszzerű.«”

16 Eörsi 1976, 9.

kában. Legutóbb Szücs László Gergely írása foglalkozott komolyabban a szöveggel, a brosúra megírásának 50. évfordulójához (és 1968-hoz) kapcsolódva, és korrekten villantja fel Lukács heroikus küzdelmét, hogy fenntartsa a reményt. A végén azonban (ő is) oda lyukad ki, hogy „az alternatív (plebejus) demokrácia nem lehet sikeres”.¹⁷ Az viszont nem derül ki, hogy miért.

Műfaját (és funkcióját) tekintve látszólag az 1924-es Lenin-esszéhez (illetve az 1970-ben megjelent Lenin-kötethez) áll közel.¹⁸ A kötetet mégis (sokkal inkább) Bibó *Uchroniájával* hozom összefüggésbe, eljátszva a gondolattal, hogy *mi lett volna, ha* a 60-as évek második felében a dolgok egészen másképpen alakulnak.¹⁹ Egyrészt Bibó István *Uchroniaként* emlegetett szövege szintén 1968-ban íródott – nehéz nem gondolni arra, hogy a 15. századi zsinati mozgalom (mint fordulópont) kontrafaktuális értelmezése allegorikus olvasatot kaphat, ami akkor (immár) a mindenkori rossz döntésekről (illetve a döntések felelősségéről és következményeiről) is szól.²⁰ Mi lett volna, ha a szocialista tábor (mondjuk '56 után) felismeri, hogy a XX. Kongresszus után egészen más stratégiára van szükség? Hogy az „aki nincs ellenünk, az velünk van” logikáját immár tovább lehet vinni, és hogy erre a 60-as években már (elvileg) meg is volt a lehetőség.

Ha Jancsó *Fényes szelek* című filmje mellett (a szintén betiltott *Agitátorokkal* együtt) az akkori fiatalság gondolkodását részben ezek a kulturális események határozhatták volna meg és nem a prágai események okozta kiábrándulás és elkedvetlenedés (mert így nem is lett volna bevonulás), ami gyakorlatilag a létező szocializmus európai kísérletét ott akkor végérvényesen el is döntötte. Bibó gondolkísérletének mintájára érdemes továbbgondolni, hogy mi lehetett volna esetleg a keleti blokkban „a legjobb forgatókönyv” esetén. Gondoljuk el, hogy Lukács *rehabilitációja* nem csupán egy évig tart ('67 augusztusától '68 augusztusáig), hogy nem tiltják be (tartják dobozban) sem Magyar Dezsőék, sem Bacsóék filmjét (mindkettő a '68–69-es évek termése). Hanem éppen ellenkezőleg, Jancsó '68-as filmjével együtt lehetősége lett volna az ifúságnak (meg persze a társadalomnak), hogy ezek segítségével dolgozza fel a '45 utáni traumatikus fejleményeket – valahogy úgy, ahogy Lukács ezt akkoriban javasolta (az itt tárgyalt könyvecskében, de már a '67-es karácsonyi interjúban is, meg ahol csak tehette).²¹ Mert úgy tűnik most visszaolvasva, hogy ez a brosúra egy radikális és *militáns szöveg*, elsősorban a fiatalágnak és az értelmiségnek íródott, ráadásul abban a korszakban, amikor erre (elvi) lehetőség is adódott: a '68-as globális történések (Párizs és Prága) idején.

A militáns jelleg itt (az idő Lukács esetében) már természetesen nem az erőszakra, hanem a határozottságra és elszántságra utal, sokkal inkább motiválási képességre és egyfajta aktivista attitűdre. Ugyanakkor jól tudjuk, hogy a passzív ellenállás és a polgári engedetlenség szervezett

17 Szücs 2018, 104–20.

18 Nem véletlen, hogy utóbbi meg is jelenhetett 1970-ben (Lukács 1970), kibővített változatban, ráadásul a '68-as brosúrából átemelt részekkel. A keleti-európai '68 utáni évek megragadható ennek a két kis mokány könyvnek (a '70-es *Lenin*nek és a '88-ban megjelent '68-as demokráciatanulmányoknak) az egymáshoz való viszonyában.

19 Bibó 1990.

20 Eredeti címe (így kezdődik): „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...”.

21 A három említett film: *Fényes szelek* (1968), *A tanú* (1969), *Agitátorok* (1969).

formája is lehet radikális és militáns (gondolhatunk akár Gandhira vagy a zapatistákra is).²² Mint ahogy a '68-as nyugati fiatalokat is megszólították Debord és Vaneigem kis könyvecskéi.²³ Ugyanakkor ennek a műfajnak az emblematikus példája mégiscsak a *kis piros könyv* (bármit gondoljunk is ma már a maoizmusról), amelynek az európai filmtörténetben alighanem Godard állított maradandó emléket 1967-ben (*La Chinoise*). Ahogyan a piros könyv a maoista fiataloknak, illetve Debord műve a nyugati fiataloknak lett a *bibliája* (inkább zsebkönyve), úgy jeleníthette volna meg Lukács kis brosrúrája a hatvanas évek átmeneti korszakának *progresszív leninizmusát* Kelet-Európában – amennyiben időben megjelenik.

Az alábbi mozzanatok azt szemléltetik, hogy Lukács ekkor még joggal gondolhatta, hogy az események (miként '56-ban egy ideig vagy '45 után) jó irányba is fordulhatnak.

(1) Maga is jelen volt a Petőfi-kör azon a nevezetes összejövetelén 1956 júniusában, amelyen a lelkes fiatalság rokonszenvétől kísérve, korábbi pártbéli kritikusi (a XX. pártkongresszus szelleméből adódóan) rehabilitálni voltak kénytelenek. A korabeli dokumentumok híven tükrözik a lelkesültség fokát.²⁴

(2) Lukács a Népszabadság 1967-es karácsonyi számában (újabb rehabilitációjának jeleként) nyilatkozhat azokról a problémákról, amelyeket lényegeseknek lát. A világos álláspontból most azt a passzust emelem ki, amelyben az emberek aktív bevonását szorgalmazza:

Az én kifogásom az, hogy az új és régi gazdasági mechanizmus ellentétességét nem hangsúlyozzuk eléggé, holott épp a lenini átmenet tanulságai bizonyítják: igen sokszor épp a „megrázkódtatás” az, amely a tömegekre felrázó, az új feladatokra orientáló hatással van.²⁵

(3) Hogy Lukácsnak mennyire fontos volt a fiatalság és az értelmiség is, azt az alábbi filmes anekdota szemlélteti talán leginkább. Magyar Dezső így emlékszik vissza az *Agitátorok* forgatására:

Nagy szerencse volt az is, hogy megtaláltuk Sinkó Ervin írását erről a csoportról. És óriási szerencsénk volt, hogy Lukács György személyesen fogadott minket. Sose felejttem el, fel-

22 Badiou 2012, 27–28: „The great problem is to create a paradigm of heroism beyond war, a figure that would be neither that of the warrior nor that of the soldier, without for this reason returning to Christian pacifism, which is only the passive form of sacrifice.” Badiou brosrúrája maga is jó példája az itt propagált zsebkönyvműfajnak, egyúttal jelzi a dilemmát, hogy a 21. század már a „háborúk utáni” korszak is, ami persze nem azt jelenti, hogy béke van.

23 Debord 1967, Vaneigem 1967.

24 Hegedűs – Rainer 1989.

25 A kifejezést fontosnak tartja hangsúlyozni, hiszen később így folytatja: „En a *megrázkódtatást* azért tartom fontosnak, hogy a népet az újra tudjuk mozgósítani, s az én véleményem szerint az ilyen mozgósításra szükség van. En *megrázkódtatásról* szólva nem a rendszer megázkódtatásáról beszélek. Lenin sem állította, hogy szakítunk a szocializmussal, ha a NEP-et bevezetjük. Ellenkezőleg: azt mondta, hogy egy ránk kényszerített, kikerülhetetlen rossz lépés után tegyünk egy lépést vissza és aztán tegyük meg a helyes lépést előre.” (Lukács 1967, 22 – Saját kiemelés.)

hívtam a Duna-parti lakásában azzal, hogy filmet szeretnék készíteni tizenkilencről. Sokan, például Rudi Dutschke, hetekig vártak egy randevúra, de amikor én megkérdeztem, mikor találkozhatnánk, azt mondta, azonnal. Nagyon örült, hogy az akkori életük apróságairól kérdezgettem: hogyan laktak, milyen tárgyak vették őket körül. Háromszor-négyszer is voltunk nála Bódyval. Nagyon precízen emlékezett minden részletre.²⁶

Mindenesetre Prága azt eredményezte, hogy ez a fajta társadalmi izgalom és megújulási esély teljesen odaveszett, a depolitizált fiatalság (és értelmiség, illetve társadalom) nélkül gyakorlatilag a rendszeren belül nem maradt már esély semmire.²⁷

(3)

A fenti állítás alátámasztására három olyan példára utalok (a 21. századra is áthúzódó kritikai olvasatok közül), amelyek jól mutatják, hogy lényegi viták folytatására épp a brosúra (vagy akár az *Ontológia*) adhatott volna már jóval korábban (is) alapot. Az egyik terület a munkástanácsok és az öngazgatás kérdése, a másik magának a munkának a megítélése az idős Lukács írásaiban, végül a polgári demokráciák (és a liberalizmus) kritikája.

Mészáros István 1995-ben megjelent főművének jelentős részét teszi ki a Lukács írásainak elemzése. A *Történelem és osztálytudat*ot nem tekinti egységes műnek, mivel szerinte a tanulmányok megírása között (1920–1922) lényegi változások következnek be Lukács szemléletében, melyeket – alighanem joggal – a pártvonal megváltozott álláspontjával magyaráz. A Rosa Luxemburg megítélésében beállt változás közismert. A munkástanácsokkal kapcsolatos nézetek megváltozására (amely már a *köteten belül* megfigyelhető) Mészáros talán túl nagy hangsúlyt helyez; többször kiemeli, hogy Lukács ezt követően már csak a *Demokrácia-brosúrában* tér vissza a témához, de ott is csupán elnagyoltan érinti ezt. Hosszasan lehet amellett érvelni, hogy a spontaneitás és az öngazgatás szerepének újbóli hangsúlyozása az idős Lukácsnál mennyire meghatározó,²⁸ így csak az alábbi idézetet emelem ki:

Problémánk [...], hogy a tömegek öntevékenysége gyakorlatilag nemcsak az úgynevezett nagypolitikából tűnt el csaknem teljesen, hanem – mondhatnánk: elsősorban – saját mindennapi életük szabályozásából is. [...] A Sztálin alatti átrendezést a szocializmus normális állapotává kiáltották ki.²⁹

26 Muhi 1998, 8–10.

27 Érdemes visszaolvasni ebből a szempontból Lukács és Kádár János '71-es levélváltását a rabosított maoista fiatalokkal kapcsolatban (figyeljük meg, hogy a hatalom mennyire nem értette, hogy mitől kellene leginkább tartania), lásd Lukács – Kádár 1971.

28 Mészáros 2009, 141–52; Tütő 2010; Krausz 2018, 10.

29 Lukács 1988, 163.

Abban viszont valószínűleg igaza van Mészárosnak, hogy a *szocialista hierarchia* jellemzése, annak ontológiai megkonstruálása a *jó* és a *rossz* munka (és munkás) minőségi megkülönböztetése révén az egyik legproblematisabb pontja az időős Lukács gondolkodásának. Kiemeli a *munka ontológizálására* tett lukácsi kísérletet, és hosszasan idézi a valóban nem túl szerencsés példákat a '71-es interjúból.³⁰

A fenti kétségeket megerősítik a *Wertkritik* felől történő olvasatok. A Losoncz Márk által jegyzett Anselm Jappe-interjúban ez expliciten meg is jelenik (mint a munka apoteózisa):

Lukács koncepciója az emberi lényeg elidegenedéséhez kötött, azaz Marx 1844-es kéziratai témáinak a felelevenítése. Ezzel szemben Lukács a késői munkáiban eltávolodott mindattól, amit korai műveiben a fetiszizmusról és az absztrakt munkáról írt. Sőt, lényegében a lehető leghagyományosabb módon *zengi a munka dicséretét*: ezekben a műveiben a munka már úgy jelenik meg, mint a legfontosabb emberi aktivitás.³¹

Ezzel az állásponttal polemizál Forczek Ákos, aki szerint Lukács nem a munka dicséretét zengi. Ebben az értelmezésben éppen a munkában és kiváltképp az elidegenedett munkában rejlene forradalmi potenciál, ami az időős Lukácsot szerinte mindenekelőtt foglalkoztatta.³² Hiszen Lukács reménye mégiscsak abban van, hogy nem csupán gazdasági, hanem társadalmi változások is lejátszódnak ebben az átmeneti állapotban, ahol majd megtörténik az úgynevezett *ontológiai ugrás*, hogy az ember közben *minőségileg* is átalakul – és igazából ez az, ami a lényegi változást el fogja hozni.³³ A kérdés az, hogy a létező szocializmus legprogresszívabb időszakában ('63–68 között), a marxizmus reneszánsza idején ezt remélhette-e Lukács. Hogy az akkori trendek (társadalmi folyamatok) egy *más minőség* irányába mutattak-e? Alighanem igen. Még ha a *presztízsfogyasztás* meghaladása ma már inkább naivitásnak tűnik is.³⁴

Érdeemes felidézni itt, amit a munkamegosztás leigázó jellegéről és reménybeli megszüntetéséről ír:³⁵

Elvégre ma is – akárcsak a korábbi szinteken, csak épp igen eltérő eszközökkel – kizárólag arról van szó, hogy a munkás alkalmazkodjék a mindenkori termelés gazdasági

30 Mészáros 2009, 200–11.

31 Jappe – Losoncz – Balázs 2018. Bővebben lásd Balázs – Losoncz 2016, 38–46.

32 Forczek 2023.

33 Lukács 1988, 72–73.

34 „A fogyasztási eszközöket előállító ipar és az úgynevezett szolgáltatások hallatlan fellendülésének gazdasági alapja éppen a fogyasztóknak ez a presztízsvetélkedése. Ha nem következik be fordulat a kereslet és a kínálat emberi alapjaiban ezen a területen, amelynek során a termelés gazdasági oldalának egyidejűleg kell betöltenie az objektum és a szubjektum szerepét, aligha csaphat át az itt szükségszerűen keletkező üresjárat emberi életvitelt elősegítő gyakorlatba.” (Lukács 1988, 159)

35 Lukács 1988, 156–57, 151–53.

számítások diktálta feltételeihez. Az azonban, amire Marx utal az idézett helyen, ezzel homlokegyenest ellentétes: magát a terméket kell hozzáigazítani az emberi természet legméltóbb és neki legmegfelelőbb feltételeihez.³⁶

Végül ahhoz az ezredfordulós kritikai áramlathoz is igen könnyű becsatornázni Lukácsot, amelyik a *posztpolitika* markáns kritikáját adja.³⁷ Mi ellen is irányul ez? A posztmodern és a relativizmus ellen ugyanúgy, mint a liberalizmus és parlamentáris demokrácia „állami filozófusai” ellen, ami elég markánsan érinti a Frankfurti Iskola képviselőit is.³⁸ E kritikai áramlat képviselői joggal tekintik egyik előképüknek Lukácsot, amennyiben „non-konformizmusnak álcázott konformizmusnak” nevezi a nyugat-európai kritikai filozófiát és Adornót is beköltözteti a „Szakadék Nagyszállóba”.³⁹

Lukács a fentiekhez hasonlóan látja a *liberalizmus és demokrácia közötti* – részben Carl Schmitt-től eredeztetett – kibékíthetetlen ellentétet is, amiről meggyőződhetünk Tütő László tanulmányát olvasva is:

A liberális demokrácia fetiszált játékszabályaihoz való ragaszkodásnak – vallja Lukács – tényleges funkciója: az embereket távol tartani a közügyek érdemi alakításától, vagyis gátat emelni a valóságos demokrácia (népuralom) elé. Ez a szisztéma a demokrácia veszélyeztetését látja abban, ha a tömegek folyamatosan és közvetlenül részt vehetnének a közéletben.⁴⁰

(4)

Tanulmányom *másik* határozott állítása (a *Demokrácia-brosúra* kitüntetett szerepe mellett), hogy a *tertium datur* megközelítés (már ami az alapvető társadalmi disztinkciót illeti) nem Lukács tényleges elképzelését tükrözi. Lukács nézeteivel sokkal inkább szinkronban van a *vagy-vagy* disztinkció szigorú megtartása, ami már rögtön a tartalomjegyzékből is kiderül.

36 Lukács 1988, 152–53. (Az idézett marxi hely pedig innen: MEM 25, 773).

37 Elsősorban a poszt-althusserianusokra (Ranciere, Badiou), de a Chantal Mouffe-féle posztpolitika-kritikára is gondolok.

38 Badiou – Žižek 2009, 59, 82–90.

39 „A vezető német értelmiség jelentős része, köztük Adorno is, ebbe a »Szakadék Nagyszállóba« költözött. Miként Schopenhauer-kritikám alkalmával írtam: »egy szép, minden kényelemmel felszerelt modern szálló emelkedik a szakadék, a semmi, az értelmetlenség szélén. A szakadék mindennapos látványa pedig, jól esően élvezett étkezések vagy művészeti produkciók között, csak még fokozhatja a kifinomult kényelem örömét.«” Ez a *regény elméletének* 1963-as német nyelvű kiadásához írt előszavában található, magyarul lásd Lukács 2009, 19; Mészáros 2009, 214. A teljes szöveg: Lukács 1977, 572–79.

40 Tütő 2010, 63–64.

Almási Miklós '88-as előszavában végigvonul a *tertium datur* koncepciója, amely felfogás a mai napig tartja magát. Akkor teljesen érthető okokból hangsúlyozza ezt, hiszen egyfelől (még alapvetően az akkori rendszer védelmében):

Itt már bírálta azokat a programokat is, melyek az egyes szocialista országokban felgyülemlett feszültségek levezetését egy pluralista jellegű politikai alternatívában fogalmazták meg. Az efféle variánsok 1956-ban éppúgy megjelentek, mint 1968-ban, és Lukács gondolatainak aktualitását aligha kell ma külön is kiemelni.⁴¹

Másfelől viszont (és jellemző, hogy ez került ki a könyv hátsó borítóján szereplő fülszövegbe):

A könyv alap gondolata: a szocialista demokratizálódásnak – mely folyamat és nem állapot – két döntően fontos problémát kell megoldania ahhoz, hogy az eredeti marxi értelemben az emberi szabadság igazi beteljesüléséhez vezessen el. Az egyik a polgári demokráciák illuzórikus-manipulatív eszközeinek a „kivédése”, a *másik és talán fontosabb*: a sztálini korszak örökségének teljes felszámolása, mégpedig alapos elméleti tisztázás és tényleges reformok útján.⁴²

Krausz Tamás a 2010-es Lukács-kötet előszavában mint a sztálinizmus és a kapitalizmus közötti „harmadik lehetőséget” említi a „valódi” szocializmust, 2018-as tanulmányában pedig bevonja Mészáros is, amennyiben kettejük (ehhez is kapcsolódó) 60-as évekbeli levezetésére is hivatkozik.⁴³

Alább röviden megpróbálom érzékeltetni, hogy miért problematikus Lukácsot *harmadik-utasként* értelmezni, akár kompromisszumot, akár szintézist, akár *arany középutat* értünk is rajta (vagy akár a Szküllá és Kharübdisz közötti elhajózást). A fenti értelmezés teljesen meghamisítja a könyv eredeti intencióját, azt az illúziót keltve, mintha a két átellenes partról valahol a folyam közepén lehetne békésen találkozni a markáns kontúrok megszelídítésével. Az igazi lehatárolás azonban – bármennyire is rosszul hangzott ez már a nyolcvanas években – a polgári demokrácia és a szocializmus *között* van, szerinte ez az igazi választás (és a '18–19-es döntés következménye is egyúttal). Lukács a kis könyv felosztásával ezt teljesen egyértelművé teszi. Az első rész már a címében megjeleníti, hogy a polgári demokrácia (restaurációja) a szocializmus reformjának csak hamis alternatívája lehet. Érdeemes felidézni a kategorikus elhatárolódást ettől a lehetőségtől, ahogyan felteszi a kérdést („lehet-e – mint számosan vélik – a szocialista világban is társadalmilag reális alternatíva az ilyenfajta demokratizálódás azokban az esetekben, amikor a szocializmusban a növekedési válság jelei mutatkoznak?”), majd rögtön meg is válaszolja („Válaszunk erre hangos, határozott nem! Soha!”).⁴⁴ Ne feledjük, hogy a szöveg

⁴¹ Almási 1988, 10.

⁴² Lukács 1988. (Saját kiemelés.)

⁴³ Krausz 2010, 11; Krausz 2018, 167–68.

⁴⁴ Lukács 1988, 58.

végleges formában '68 novemberére-decemberére készült el, tehát a '68-as események mindkét áramlatának ismeretében, Párizs és Prága után. És még így is, sokak várakozására rácafolva, a cezúra nem a kétféle demokrácia (polgári és szocialista) és a sztálinizmus közé esik, hanem a polgári (tőkés) restauráció és a szocialista alternatíva között húzódik. Még akkor is ez a fő törésvonal, ha egyébként a *valódi alternatívaként* a sztálinizmussal szemben egyértelműen a *szocialista demokráciát* (vagyis a szocializmus demokratizálódását) nevezi meg egyetlen reális és követendő célnak. Úgy gondolta, hogy miután az első és döntő kérdésben ilyen kategorikusan állást foglalt, itt a második döntési pontnál ezek után már joggal támaszthat komoly feltételeket a *fennálló rendszer* számára. Ebben sajnos tévedett.⁴⁵ Az alábbi (közgazdaságtanból vett) példával szeretném mindezt illusztrálni.

Joan Robinson, a cambridge-i közgazdaságtani iskola egyik legkiválóbb képviselőjének (eredetileg 1942-es) Marx-könyve egy rendkívül érzékletes passzussal kezdődik, amelyben leírja, hogy mi az alapvető különbség a marxi és az ortodox közgazdaságtan között. Eszerint az ortodox közgazdászok a tőkés rendszert a természet örök rendjeként fogadják el, míg Marx csupán átmeneti fázisnak tekinti. Továbbá (az előzőből következően) az ortodox közgazdászok érdekegyezésről beszélnek ott, ahol Marx az érdekek konfliktusát látja. Ha adott a lehetőség a (tőkés) rendszer megváltoztatására, akkor a társadalom azonnal két táborra szakad. Ehhez képest a könyv második kiadásához írott (1965-ös) előszó már a '60-as évek jellegzetességét is megragadja, amennyiben a *két tábor* gazdasági közeledéséről beszél: míg a szocialista gazdaságok a piaccal, addig a tőkés társadalmak a tervezéssel kísérleteznek.⁴⁶ Ebben a szemléletben a két világrend (eredendően antagonisztikus) ellentéte mintegy észrevétlenül elsimul, feloldódik és végül a nyugati jóléti demokráciákat alig lehet majd megkülönböztetni a kelet-európai *emberarcú szocializmustól*. Lukács a leghatározottabban ellenzi ezt – és a '68-as esszében ki is fejt pontosan, hogy miért. Azt gondolom, hogy mindezek tükrében kell megítélni a Népszabadság 1967-es interjújában is fellelhető, hírhedtté vált passzusz: „Szabad talán ezt a fogalmazást használnom: énszerintem a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus. Ez mély meggyőződésem, ezzel a meggyőződéssel ítem végig ezeket az időket.”⁴⁷

A fenti kijelentést érdemes összevetni a *Történelem és osztálytudat* magyar nyelvű kiadása elé írt (szintén 1967-es) tanulmányával, amelyben az alábbi bekezdést olvashatjuk:

Sőt, talán ez itt a helyénvaló alkalom, hogy megállapítsam: még a tőkés világgal való intim ismeretségem is részleges pozitívumként került bele az új szintézisbe. Sohasem estem abba

45 Lásd a '67-es karácsonyi Népszabadság-interjút, ahol ugyanezt képviseli (Lukács 1967).

46 „At the present time several socialist countries in Europe, finding the system evolved in the course of rapid accumulation inappropriate to the stage of potential affluence that they have now reached, are trying to introduce some features of a market economy into their planning. Meanwhile, the capitalist economies, finding that free enterprise cannot be relied upon to produce satisfactory results, are trying to introduce some features of planning into their market economies.” (Robinson 1966, xxi)

47 Lukács 1967, 22.

a hibába, amelyet sok munkásnál, kispolgári értelmiséginél gyakran megfigyelhettem: hogy a tőkés világ végső soron mégiscsak imponál nekik. A kapitalizmusbeli étellel szemben érzett, fiúkoromból származó, megvető gyűlöletem megóvott engem ettől.⁴⁸

Mészáros hamis paradoxonnak⁴⁹ nevezi Lukács fenti megfogalmazását, és kárhóztatja, holott természetesen nem Lukács volt az egyetlen, aki ebben a paradoxonban gondolkodott. Hasonlót fejez ki a „szocializmus – vagy barbárság” közkeletű szlogenje, amelyet Rosa Luxemburgtól Hugo Chávezig oly sokan használtak.⁵⁰

A *tertium datur*ral ez az egész *filozófiai szituáció* megszűnik, a különböző pozíciók csupán színek lesznek egyazon palettán – valahogy úgy, ahogyan Badiou a parlamentáris demokrácia pártjairól beszél. Bibó bátran mondhatta, mivel nem volt kommunista, hogy *tertium datur*, de Lukács ugyanezt nem gondolhatta komolyan. A *tertium datur* a fentiek értelmében kommunisták számára nem létezik. Csak a *kizárt harmadik elve* igazolja azt az alapállást, amelyről Robison is beszél a marxi pozíció érzékeltetésénél. Nem véletlen az sem, hogy Žižek a Lukácsról írt (már említett) szövegének a végén a *harmadikutasok* árulását emlegeti.⁵¹ A fentiekhez egy érdekes történeti adalék 1956-ból: a már hivatkozott filozófusvita anyagában Szigeti József elismeri, hogy Révainak (a Blum-tézisek kapcsán írt) korábbi bírálata nem helytálló, méghozzá éppen a „harmadik út” vádja védhető a legkevésbé.⁵² Ennek tükrében érdemes értelmezni a megkésett reformizmus korszakában (immár pozitív értelemben) újra felmerült *harmadikutas* Lukácsot. Ezzel szemben a '68-as brosúrában Lukács kategorikusan megtartja azt az eredeti álláspontját, amellyel kapcsolatban korábban (igaztalanul) megvádolták. *Tertium non datur*.

Végül a bátorságról és a türelemről érdemes szót ejteni. Lukács nem véletlenül zárja esszéjét egy hosszabb Marx-idézetet követően az alábbi passzussal: „Rhodosz ma még a távoli jövő. De minden jel arra utal, hogy csak a Marx felrajzolta út vezet oda. A kommunisták belátásán és bátorságán múlik, hogy tudnak-e, s ha igen, milyen eredménnyel tudnak ezen az úton végigmenni.”⁵³ Ugyanakkor a Lukács idézte helyen Marx éppen

48 Lukács 1971, 697–98.

49 Mészáros 2009, 203.

50 Chávez és Mészáros kapcsolatáról legutóbb Chris Gilbert írt, lásd Gilbert 2022. Állítólag Luxemburg a *renegát* Kautskytól vette az inspirációt, amely aztán végigsöpört az egész évszázadon, lásd Ian Angus okfejtését (Angus 2014). A „renegát” utalás a Lenin-Kautsky polémiaára, amivel Badiou is foglalkozik: Badiou 2007, 7–17.

51 „The point is not to *further develop* Lukacs in accordance with the *demands of new times* (the great motto of all opportunist revisionism, up to the New Labour), but to repeat the Event in new conditions. Are we still able to imagine ourselves a historical moment when terms like *revisionist traitor* were not yet parts of the Stalinist mantra, but expressed an authentic engaged insight?” (Žižek 2000a, 123)

52 „Hol volt tehát itt az a mitologizálás, amiről Révai elvtárs beszélt, hol volt a permanens forradalom figyelmen kívül hagyása, amit ismét Révai elvtárs olvasott Lukács elvtárs fejére és ezen az alapon igyekezett őt is politikailag és irodalomelméletileg is, mint a harmadik út egy sajátos képviselőjét jellemezni?” (Hegedűs – Rainer 1989, 58–59)

53 Lukács 1988, 208.

azt írja le, hogy miben különböznek a polgári forradalmak a szocialista forradalmaktól. Az előbbiek rövid életűek, mert „elérlik tetőpontjukat, és hosszú csömör fogja el a társadalmat, mielőtt megtanulja, hogy forrongási korszakának eredményeit józanul elsajátítsa”.⁵⁴

A fentiekből (és a század alakulásából) Lukács arra a következtetésre jut, hogy mindehhez türelem kell: visszamenni, reparálni, újrakezdeni. Különösen akkor, ha abból az apokaliptikus vízióból indulunk ki, amellyel Tamás Gáspár Miklós rajzolja meg a kommunizmus röppályáját: „A kapitalizmus végéhez (és azon túlra) vezető út nem kerülheti meg a kapitalizmus, vagyis a gazdasági és intellektuális gyarapodás, szédítő fantázia, pazarlás, anarchia, pusztítás, nyomor és nincstelenség rendszerének kiteljesedését.”⁵⁵ Nagyon nehéz azt (belülről) megítélni, hogy az adott történelmi időben éppen mi az adekvát *filozófiai gesztus*: mikor a játék és mikor a komolyság, mikor a hűség vagy épp a hűtlenség (vagy mihez kell bátorság). Lukács életműve mindeerre nagyon határozott és szerintem autentikus opciót kínál.

Bibliográfia

- Almási Miklós. 1988. Előszó. *A demokratizálódás jelene és jövője*, Lukács György, 5–22. Budapest: Magvető.
- Angus, Ian. 2014. „The origin of Rosa Luxemburg’s slogan »socialism or barbarism«.” In *Climate & Capitalism*. [<https://climateandcapitalism.com/2014/10/22/origin-rosa-luxemburgs-slogan-socialism-barbarism/>] (2022.10.31.)
- Badiou, Alain – Slavoj Žižek. 2009. *Philosophy in the Present*. Ford. Peter Thomas – Alberto Toscano. New York: Polity Press.
- Badiou, Alain. 2007. „One Divides Itself into Two.” In *Lenin Reloaded*, szerk. Sebastian Budgen – Stathis Kouvelakis – Slavoj Žižek, 7–17. Durham: Duke University Press. DOI: <https://doi.org/10.1215/9780822389552-002>
- Badiou, Alain. 2012. *Philosophy for Militants*. Ford. Bruno Bosteels. New York: Verso.
- Balázs Gábor – Losonczi Márk. 2016. „Az érték, az áru, a munka – és ellenségei.” In *Elidegenedés és emancipáció*, szerk. Marosán Bence Péter et al., 38–46. Budapest: L’Harmattan.
- Bibó István. 1990. „Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna...” In *Válogatott tanulmányok IV.*, szerk. ifj. Bibó István, 265–82. Budapest: Magvető.
- Debord, Guy. 1967. *La Société du spectacle*. Párizs: Buchet-Chastel.
- Eörsi István. 1976. Előszó. *A társadalmi lét ontológiájáról*. 1. kötet, Lukács György, 9–14. Budapest: Magvető.
- Fehér M. István. 2005. „Lukács egzisztenciális döntése.” *Világosság* 46/9: 11–16.

54 Lukács 1988, 207–08; MEM 8, 108.

55 Tamás 2021b, 129.

- Forczek Ákos. 2023. „A Párt és a Munka. Szempontok Lukács György filozófiájának szisztematikus-történeti kutatásához.” *Elpis* 16/1: 89–107. DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2023.1.7>
- Gilbert, Chris. 2022. „Mészáros and Chávez: The Philosopher and the Llanero.” In *Monthly Review*. DOI: https://doi.org/10.14452/MR-074-02-2022-06_2
- Hegedűs B. András – Rainer M. János, szerk. 1989. *A Petőfi Kör vitái II*. Budapest: Kelenföld Kiadó – ELTE.
- Heller Ágnes – Kőbányai János. 2004. *Bicikliző majom*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Hévízi Ottó. 2010. „A disszonancia filozófusa és az utolsó dialógus.” *Fordulat* 3/10: 135–48.
- Jappe, Anselm – Losonczi Márk – Balázs Gábor. 2018. „Értékkritika – A kapitalizmus nem fog békés véget érni...” In *A Szem*. [<https://aszem.info/2018/11/ertekkritika-a-kapitalizmus-nem-fog-be-kes-veget-erni/>] (2022.10.30.)
- Krausz Tamás. 2010. „Előszó.” In *Lukács György és a szocialista alternatíva*, 7–14. Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Krausz Tamás. 2018. „Lukács és a szocializmus – 1968.” *Eszmélet* 31/1: 166–74.
- Lukács György. 1967. „Beszélgetés Lukács Györggyel.” *Népszabadság* 1967. december 24., 21–22.
- Lukács György. 1970. *Lenin*, szerk. Vajda Mihály. Budapest: Magvető.
- Lukács György. 1971. *Történelem és osztálytudat*, szerk. Vajda Mihály. Ford. Berényi Gábor et al. Budapest: Magvető.
- Lukács György. 1977. „»Szakadék« Nagyszálló”. Ford. Beöthy Ottó. *Világosság* 18/7–12: 572–79.
- Lukács György. 1988. *A demokratizálódás jelene és jövője*, szerk. Sziklai László. Budapest: Magvető.
- Lukács György. 2009. „A regény elmélete: Történetfilozófiai kísérlet a nagyepikai formáról.” Ford. Tandori Dezső. In *A regény elmélete. Dosztojevszkij-jegyzetek*, 21–156. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- Lukács György – Kádár János. 1971. „Lukács György és Kádár János levélváltása.” In *Az MTA Könyvtár és Információs Központ Repozitóriuma*. [<http://real-ms.mtak.hu/16715>] (2023.08.29.)
- Marx, Karl – Friedrich Engels. 1957–1988. *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. Budapest: Kossuth. [MEM/kötetszám/oldalszám]
- Mészáros István. 2009. *A tőkén túl II*. Ford. Csala Károly, Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Muhi Klára. 1998. „Forradalmak és büntetések.” *Filmvilág* 41: 8–10.
- Robinson, Joan. 1966. *An Essay on Marxian Economics*. London: Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-15228-5>
- Szücs László Gergely. 2018. „Történelmileg indokolatlan erőszak.” *Liget* 31/7: 104–20.
- Taft, Bernie. 1971. „Testament of Georg Lukács.” *Australian Left Review* 32: 44–49.
- Tamás Gáspár Miklós. 2021a. „Várakozás a forradalomra.” In *Mérce*. [<https://merce.hu/2021/06/05/tgm-varakozas-a-forradalomra/>] (2022.10.29.)
- Tamás Gáspár Miklós. 2021b. *Antitézis*, szerk. és ford. Sipos Balázs. Budapest: Kalligram.
- Tamás Gáspár Miklós. 2023. „Beszéd a félelem nélküli beszédről.” In *A túlsó pólus. Utolsó írások a filozófiai politikáról*, szerk. Sipos Balázs, 77–83. Budapest: Kijárat.

- Tütő László. 2010. „Liberalizmus és demokrácia ellentéte Lukács György társadalomfilozófiájában.” In *Lukács György és a szocialista alternatíva*, 15–68. Budapest: L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Vajda Mihály. 2001. „Művészet és játék helyett – forradalom. Miért tűnt el Lukács György?” In *Tükörben*, 14–25. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Vaneigem, Raoul. 1967. *Traité de savoir-vivre à l’usage des jeunes générations*. Párizs: Gallimard.
- Žižek, Slavoj. 2000a. „From History and Class Consciousness to the Dialectic of Enlightenment... and Back.” *New German Critique* 81: 107–23. DOI: <https://doi.org/10.2307/488548>
- Žižek, Slavoj. 2000b. Postface. *Defence of History and Class Consciousness – Tailism and the Dialectic*, Georg Lukács, 151–82. London: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2001. *Repeating Lenin*. In *Marxist Internet Archive*. [<https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/ot/zizek1.htm>] (2023.08.29.)